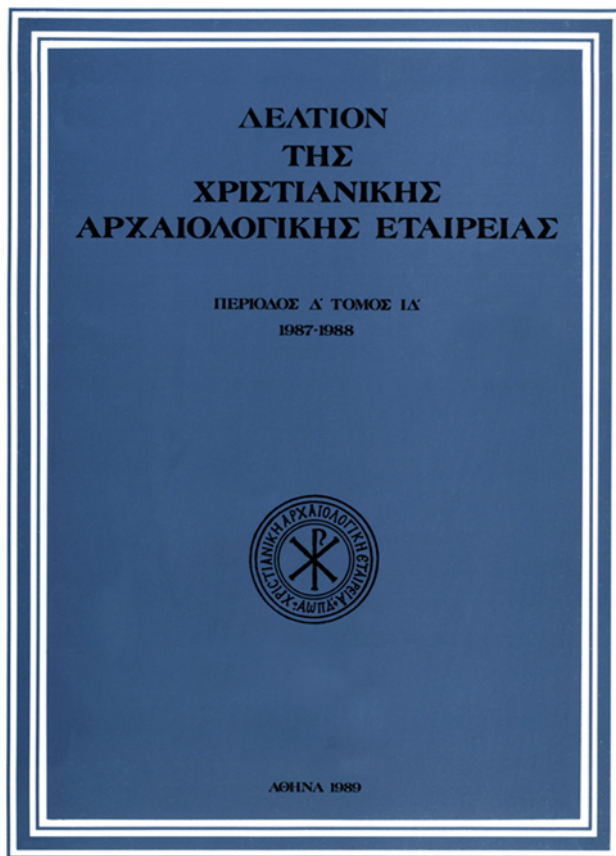

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1014](https://doi.org/10.12681/dchae.1014)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (1989). Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 189-204. <https://doi.org/10.12681/dchae.1014>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών
διαμερισμάτων των δικιονίων σταυροειδών
εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 189-204

ΑΘΗΝΑ 1989

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΓΩΝΙΑΚΩΝ
ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΚΙΟΝΙΩΝ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΩΝ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ
ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*

Σχετικά με τον γνωστό ως δικιόνιο ή δίστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο ναού έχουν ήδη από παλιά γραφεί αρκετά. Είναι γνωστό ότι από την πρώτη ακόμη προσπάθεια του Α. Struck για την κατάταξη σε τύπους και την μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων, οι δικιόνιοι ναοί διακρίθηκαν ως ιδιαίτερη κατηγορία-τύπος των τελευταίων¹. Αργότερα ο G. Millet, κατά την νέα του κατάταξη, θεώρησε τους δικιόνιους ως μία παραλλαγή του επαρχιακού-απλού τύπου². Χωρίς να κάνει άλλη κατάταξη ο Ν. Μανροδίνου ασχολήθηκε στην συνέχεια με την καταγωγή και την εξέλιξη του τύπου στην γενικότερη για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς μελέτη του³. Με τους δικιόνιους ναούς, τους οποίους θεωρεί, μαζί με τους ημισύνθετους σταυροειδείς, ως τις ελλαδικές παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, ασχολείται στο γενικό έργο του για την χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και ο Γ. Σωτηρίου⁴. Ιδιαίτερη σημασία έχει για την έρευνα σχετικά με τους δικιόνιους η γενικότερη για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους μελέτη του Α. Ορλάνδου με την ευκαιρία της δημοσίευσής του ναού της Αγίας Τριάδος Κριεζώτη, όπου γίνεται η τελική διάκριση σε τέσσερις κατηγορίες-τύπους και η κατάταξη των παραδειγμάτων των δευτέρων⁵. Εδώ κυρίως αποσαφηνίζονται τα σχετικά με τους ορισμούς των τεσσάρων αυτών κατηγοριών. Σε νεότερη εποχή εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της Μ. Σωτηρίου για το καθολικό της μονής Πετράκης, όπου γίνεται ερμηνεία των χαρακτηριστικών του τύπου μέσω της εξέτασής της σχέσής τους με την προέλευση και εξέλιξή του⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν εξάλλου μερικές, ακόμη νεότερες, μελέτες του Π. Βοκοτόπουλου⁷, του Ν. Νικονάνου⁸ κ.ά.

Από πολύ παλιά, μεταξύ των χαρακτηριστικών στοιχείων του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, ο τρόπος καλύψεως των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων θεωρήθηκε καθοριστικής σημασίας για την μελέτη της προελεύσεως και της εξελίξεώς του μέσω, κυρίως, διαφόρων επιδράσεων που δέχθηκε⁹. Στην μελέτη που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια να επανεξετασθούν, να συσχετισθούν και να ερμηνευθούν, κατά το δυνατόν, βάσει και της απαραίτητης κατασκευαστικής αναλύσεως, οι διάφοροι τρόποι καλύψεως, καθώς και οι παραλλαγές τους, ώστε να διαχωρισθούν τυχόν στοιχεία ενδογενούς εξελίξεως από επιδράσεις. Στην πορεία της μελέτης, βάσει της επεξεργασίας γνώστων

ή και νέων στοιχείων, επιβεβαιώνονται ή και τροποποιούνται διάφορες γνώμες των παλαιότερων μελετητών του ζητήματος. Παράλληλα γίνεται προσπάθεια ερμηνείας ιδιομορφιών σχετικών με την διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων σε ορισμένα μνημεία.

Ο δικιόνιος τύπος, όπως έχει προ πολλού επισημανθεί¹⁰, είναι ο συνηθέστερα απαντώμενος τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου στην νότια, κυρίως, Ελλάδα, ενώ παράλληλα συναντάται και σε βορειότερες περιοχές, όπως η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Μακεδονία. Φαίνεται ότι η διάδοση αυτή σχετίζεται με το ότι ο τύπος γενικά προσφέρεται για το περιορισμένο μέγε-

*. Η μελέτη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά, υπό μορφήν ανακοίνωσης, στις 26 Απριλίου 1987, στο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 47.

1. Α. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 14 (1909), σ. 189-236, ιδιαίτ. σ. 217 κ.ε.

2. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 85-88.

3. Ν. Μανροδίνου, L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Byzantini II, RSN 6 (1940), σ. 243-252, ιδιαίτ. σ. 251.

4. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, Αθήνα 1942, σ. 409-411.

5. Α. Κ. Ορλάνδος, Η Αγ. Τριάς του Κριεζώτη, ABME Ε' (1939-40), σ. 3-16, ιδιαίτ. σ. 5-9.

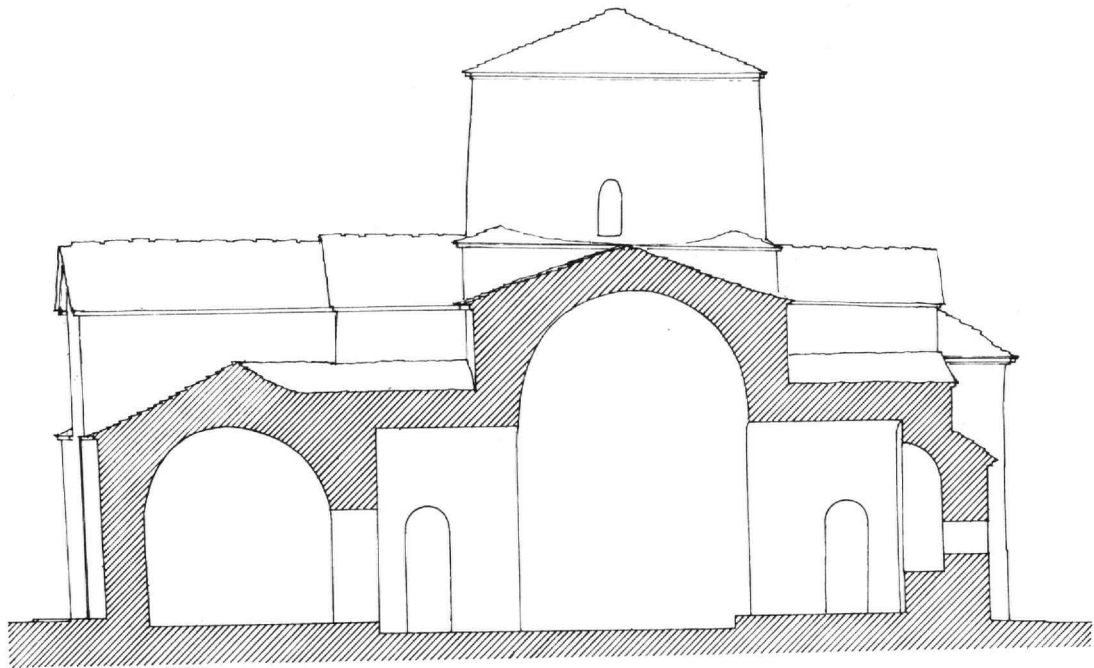
6. Μ. Σωτηρίου, Το καθολικό της Μονής Πετράκης Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Β' (1960-61), σ. 101-129, ιδιαίτ. σ. 123-124.

7. Π. Βοκοτόπουλος, Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγ. Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ε' (1966-69), σ. 140-172, ιδιαίτ. σ. 151. Ο ίδιος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι., Θεσσαλονίκη 1975, σ. 117-118 κ.α.

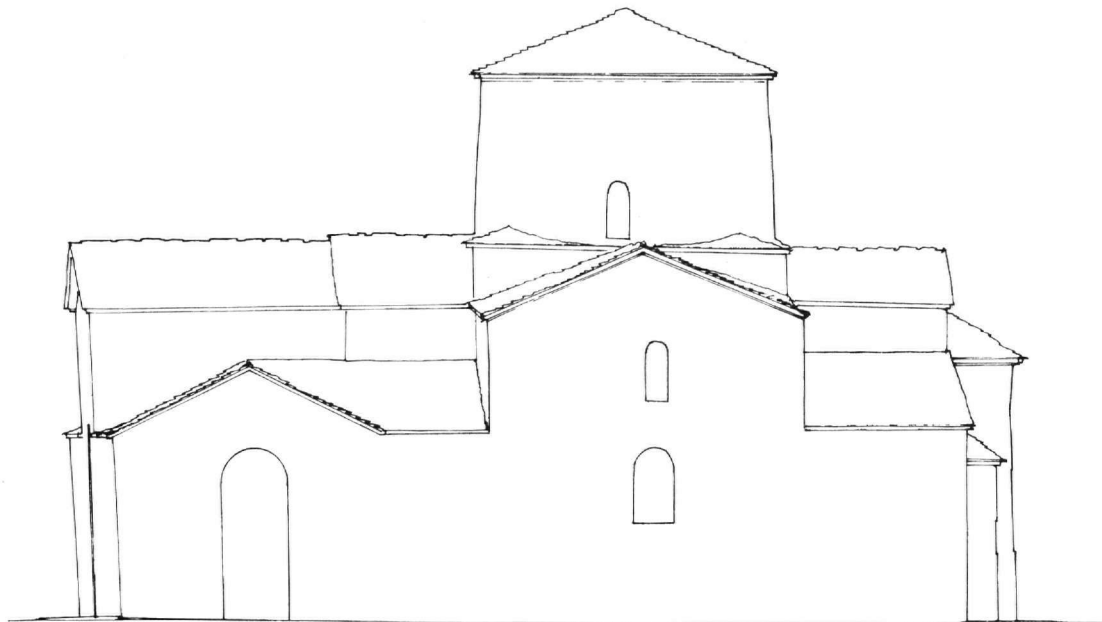
8. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, Αθήνα 1979, σ. 150-151.

9. G. Millet, L'école, σ. 66, 91. Α. Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, ABME Α' (1935), σ. 181-196, ιδιαίτ. σ. 182. Γ. Σωτηρίου, Αρχαιολογία, σ. 410. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, ABME Η' (1955-56), σ. 3-67, ιδιαίτ. σ. 55. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκης, σ. 123-124, 127. Ν. Μουτσόπουλος, Ο Ταξίαρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον, ΑΕΜ Η' (1961), σ. 204-248, ιδιαίτ. σ. 214. Βοκοτόπουλος, Άγ. Ιάσων και Σωσιπάτρος, σ. 159. Χ. Μπούρας, Ο Άγ. Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ζ' (1974), σ. 1-30, ιδιαίτ. σ. 4.

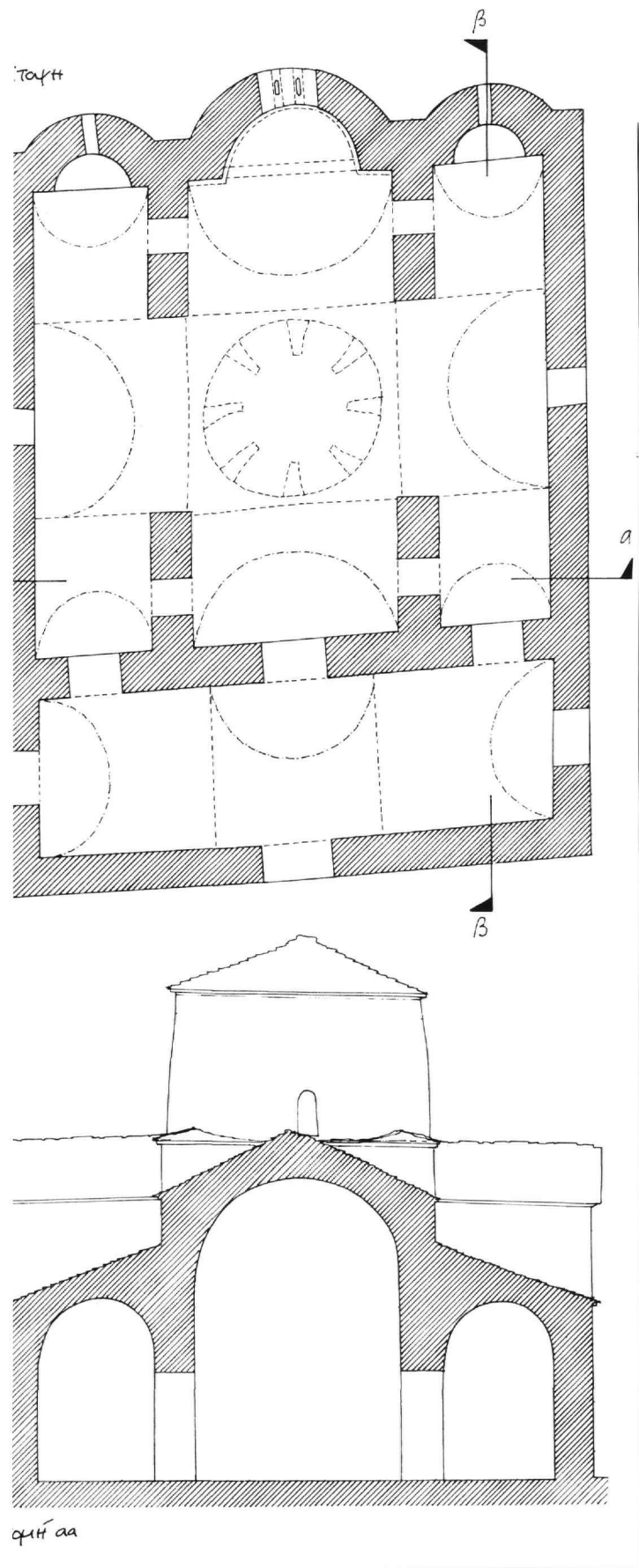
10. Ήδη από την εποχή του G. Millet (L'école, σ. 58). Αργότερα αυτό έγινε ακόμη σαφέστερο με την επισήμανση και άλλων μνημείων (Ορλάνδος, Άμφισσα, σ. 182, Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκης, σ. 123, Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 117-118 κτλ.). Για την διάδοση του δικιόνιου και στον χώρο της Πρωτεύουσας, με σπουδαίο παράδειγμα το καθολικό της Κοσμοσώτηρας

τομή ΒΒ

νότια όψη
M

θος των συνήθων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών των παραπάνω περιοχών, σε συνδυασμό, ίσως, και με την «κανονικότερη» διάρθρωση του Ιερού Βήματος, όσον αφορά την προτίμησή του από τον απλό τετρακίονιο. Αναμφίβολα όμως οφείλεται και στην καταγωγή του από τον ελλαδικό μεταβατικό¹¹ τύπο, που συναντάται στις παραπάνω περιοχές καθώς και στα νησιά¹².

Ενδεικτικό της σχέσεως του δικιόνιου τύπου με τον γενετικό του μεταβατικό (Εικ. 1) είναι, εκτός των άλλων, η συχνά εφαρμοζόμενη κάλυψη των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων με κατά μήκος ημικυλινδρικούς θόλους¹³ (Εικ. 2). Το είδος αυτό της καλύψεως σε δικιόνιους ναούς δεν αποτελεί χρονολογική ένδειξη, καθώς ποτέ δεν σταμάτησε να εφαρμόζεται¹⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι συναντάται στα παλαιότερα παραδείγματα του τύπου, όπως οι ναοί του Σωτήρος Γαρδενίτσας και 'Αι-Στράτηγου Μπουλαριών Μάνης, Αγίου Ιάσωνος και Σωσιπάτρου Κέρκυρας, που χρονολογούνται στις αρχές του 11ου αι.¹⁵, Αγίας Βαρβάρας Ερήμου και Αγίου Νικολάου Οχιάς Μάνης, του 12ου αι.¹⁶, αλλά και σε μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως ο 'Αγιος Νικόλαος της Ροδιάς¹⁷, η Παναγία του Μπρωώνη¹⁸ κ.ά., που χρονολογούνται στον 13ο αι.¹⁹, του Δεσποτάτου του Μορέως, όπως οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί του Μυστρά Αγία

(Βήρας), εκτενώς έγραψε ο St. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera, München 1985, σ. 210-231.

11. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 123-124. Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 117-118.

12. Για τον ελλαδικό μεταβατικό βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 116-126.

13. Βλ. σχετικά Millet, L'école, σ. 66, 91, Ορλάνδος, 'Ανδρος, σ. 55, Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 123-124, Μουτσόπουλος, Καλύβια Καρύστου, σ. 214.

14. Βλ. Βοκοτόπουλος, 'Αγ. Ιάσων και Σωσιπάτρος, σ. 159.

15. Αντίστοιχα βλ. A. H. S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII (1932-33), σ. 137-162, ιδιαίτ. σ. 162, και Βοκοτόπουλος, 'Αγ. Ιάσων και Σωσιπάτρος, σ. 169.

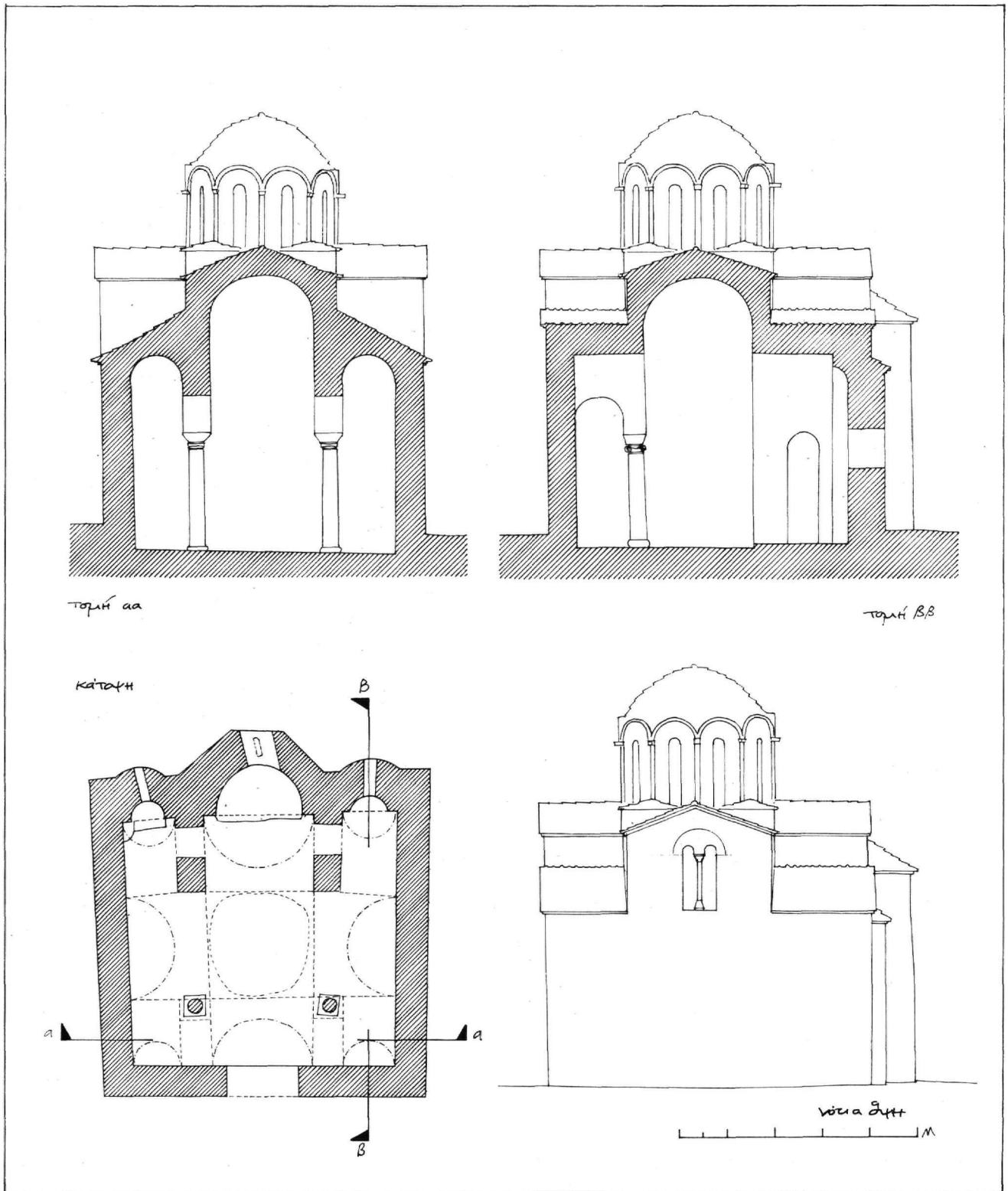
16. Megaw, Mani, σ. 162.

17. Α. Ορλάνδος, Ο 'Αγιος Νικόλαος της Ροδιάς, ABME Β' (1936), σ. 131-147.

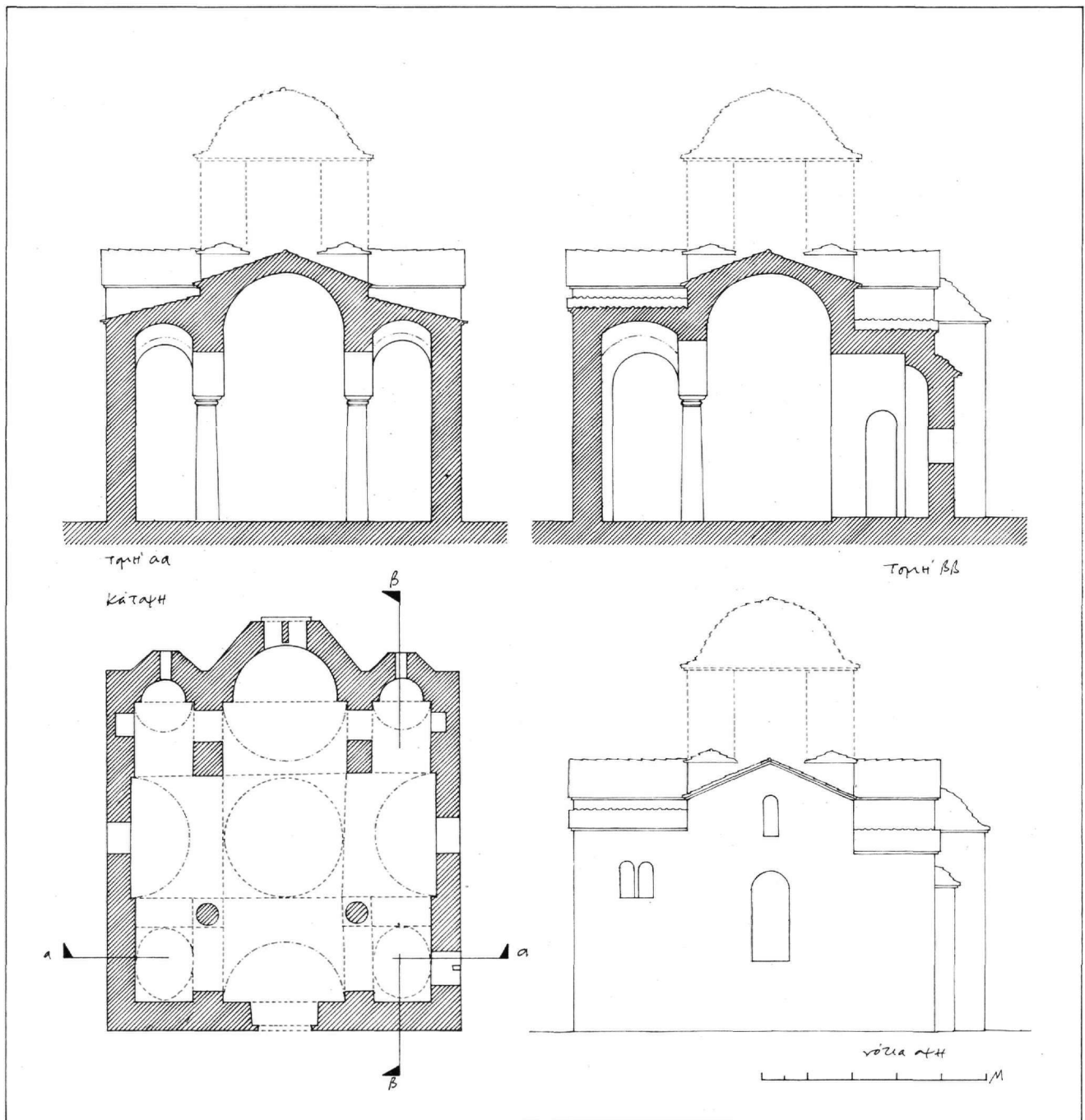
18. Π. Βοκοτόπουλος, Παναγία του Μπρωώνη, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 614-615.

19. Αντίστοιχα στα τέλη του αιώνα (Ορλάνδος, ό.π., σ. 147) και μεταξύ 1222-1240 (ο ίδιος, Η Παναγία του Μπρωώνη, ABME Β' (1936), σ. 51-56, ιδιαίτ. σ. 54-55).

Εικ. 1. Ελλαδικός μεταβατικός. Παναξιώτισσα Γαβρολίμνης (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου Πλ. Θεοχαρίδη στο Π. Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική).

Εικ. 2. Δικιόνιος με τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα καλυπτόμενα με κατά μήκος ημικυλινδρικούς θόλους. Άγιος Δημήτριος Λίμπερδου Μάνης (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου Πλ. Θεοχαρίδη στο Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1974).

Εικ. 3. Δικιόνιος με τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα καλυπτόμενα με φουρνικά. Ἅγιος Θωμάς Τανάγρας (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου Χ. Μπούρας στο Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου-Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, και νέων μετρήσεων).

Σοφία, Περίβλεπτος και Ευαγγελίστρια²⁰, ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα Λακωνίας²¹ κ.ά., του 14ου αι. Η συνεχής χρήση του συστήματος αυτού καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων, η οποία, σημειωτέον, παρατηρείται και στους ελλαδικούς απλούς τετρακίονιους²², αλλά και στην κατηγορία των ημισύνθετων ή μεταβατικών τετρακίονιων²³, οφείλεται οπωσδήποτε, σε μεγάλο βαθμό, στον συντηρητισμό της επαρχιακής ελλαδικής σχολής. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιοχές όπως η Μάνη ή η υπόλοιπη Λακωνία, όπου αυτός ο συντηρητισμός είναι συχνά εμφανής και σε θέματα μορφολογίας, η κάλυψη με ημικυλινδρικούς θόλους σε μνημεία με αδιάσπαστη σειρά, ανεξαρτήτως χρονολογήσεως, αποτελεί κανόνα με ελάχιστες εξαιρέσεις²⁴. Η εξέταξη μάλιστα των από παλιά πολυπληθών γνωστών μνημείων των περιοχών αυτών οδήγησε τον G. Millet και τους άλλους παλαιότερους μελετητές να υπερτονίσουν ίσως κατά κάποιο τρόπο την διάδοση του συστήματος καλύψεως σε ολόκληρη την ελλαδική σχολή²⁵. Δεν πρέπει ωστόσο στην ερμηνεία του φαινομένου να παραβλέπεται και το γεγονός της σχετικής με άλλους θόλους ευκολίας στην κατασκευή (θέματα ξυλοτύπων, μορφής θολιτών κτλ.). Είναι λογικό να υποθεθεί ότι αυτό θα έπαιζε ρόλο στην επιλογή, στα φτωχότερα τουλάχιστον μνημεία. Προσφέρεται επίσης και για ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες τα δυτικά, κυρίως, γωνιακά διαμερίσματα παρουσιάζουν πολύ επιμήκεις αναλογίες, όπως στον ναό του Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου ή στην Καθολική Γαστούνης (όπου τέτοια κάλυψη έχουν και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα)²⁶.

Η εφαρμογή του συστήματος καλύψεως των μεταβατικών ναών στους δικιόνιους, που αποτελούν περαιτέρω εξέλιξή τους με σκοπό την απελευθέρωση του χώρου του κυρίως ναού από τους τοίχους που χωρίζουν τα πρὸς Δυσμᾶς διαμερίσματα και την επίτευξη ελαφρότητας²⁷, έχει μια σημαντική επίπτωση στην μορφολογική διάρθρωση του εσωτερικού του. Συγκεκριμένα, καθώς η στάθμη γενέσεως των θόλων των κεραιών ορίζει την στάθμη του κλειδιού των θόλων των γωνιακών διαμερισμάτων (και έτσι, έμμεσα, και την γένεση των τελευταίων), αναγκαστικά τα τόξα που γεφυρώνουν τους κίονες με τον δυτικό τοίχο διαμορφώνονται σχετικά χαμηλά²⁸ (Εικ. 4). Το πρόβλημα δεν παρουσιάζεται τόσο οξύ στους δίστυλους με πεσσούς ναούς²⁹, όπου πάντα υπάρχει μια ομοιότητα με τους περισσότερο εξελιγμένους από τους μεταβατικούς και όπου τα ευρέα, αλλά σχετικά χαμηλά τόξα δεν ενοχλούν. Είναι όμως έντονο στους δικιόνιους ναούς, όπου, υπό κανονικές συνθήκες, οι κίονες προκύπτουν αναλογικά πολύ χαμηλοί με δυσάρεστες συνέπειες για την αίσθηση ελαφρότητας του χώρου³⁰. Σε μικρών μάλιστα διαστάσεων ναούς οι κίονες έχουν και απόλυτα πολύ μικρό

ύψος, όπως σε ναούς της Μάνης όπου, μαζί με το κιονόκρανο, αυτό είναι 2.40 στον Άγιο Δημήτριο Λίμπερδου, 2.10 στην Αγία Βαρβάρα Ερήμου κτλ.

Κάπως ιδιάζον παρουσιάζεται το πρόβλημα στην ομάδα των δικιόνιων ναών του Μυστρά. Εδώ, λόγω του μεγαλύτερου μεγέθους των ναών, οι κίονες έχουν ικανοποιητικό ύψος, το θέμα όμως των αναλογιών όχι μόνο δεν επιλύεται, αλλά αντίθετα επιτείνεται, θεωρητικά τουλάχιστον, από το μεγάλο άνοιγμα των τόξων μεταξύ των κίωνων και του δυτικού τοίχου. Έτσι, για την αντιμετώπιση του προβλήματος εξαντλούνται κατ' αρχάς όλα τα καθ' ύψος όρια ως προς την τοποθέτηση των θόλων των γωνιακών διαμερισμάτων. Επίσης οι ίδιοι οι θόλοι παραμορφώνονται ελαφρά στο μέσον σε αλληλοτομία με τα τόξα τα οποία, με την σειρά τους, έχουν χαμηλωμένη μορφή.

Η μεγάλη διάδοση, στον 12ο και τον 13ο αι., του τρόπου καλύψεως των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων δικιόνιων με φουρνικά ή σταυροθόλια οφείλεται ενδεχομένως εκτός των άλλων και στην επιθυμία επιλύσεως του παραπάνω προβλήματος της διαρθρώσεως του εσωτερικού χώρου. Όπως έχει ήδη από παλιά διαπιστωθεί³¹, η χρήση σταυροθολίων και φουρνικών στους ελλαδικούς ναούς γενικά, αλλά και ειδικότερα στα γωνιακά διαμερίσματα, οφείλεται σε κωνσταντινουπολίτικη επίδραση. Ήδη από τον 10ο αι. διαπιστώνεται ο τρόπος αυτός καλύψεως γωνιακών διαμερισμάτων στους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, όπως η Παναγία του Οσίου Λουκά, το καθολικό της μονής Πετράκη κ.ά. και αργότερα, στον 11ο αι., η Αγία Αικατερίνη της Πλάκας, η Καπνικαρέα κτλ.³². Στους δικιόνιους καθώς και στους απλούς τετρακίονιους φαίνεται ότι η επίδραση αυτή άργησε να επεκταθεί λόγω της ισχυρά εδραιωμένης επιρροής του μεταβατικού τύπου. Πράγματι, η διάδοση του τρόπου καλύψεως στους ναούς αυτούς είναι, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα παραδείγματα, όψιμο σχετικά φαινόμενο, του 12ου κατά κύριο λόγο αιώνα³³. Από την εποχή πάντως αυτή υπάρχουν αρκετά παραδείγματα που φανερώνουν ότι σε ένα μεγάλο αριθμό δικιόνιων ναών προτιμήθηκε ο τρόπος αυτός της καλύψεως αντί του προερχομένου από το σύστημα καλύψεως του μεταβατικού (Εικ. 3).

Το βασικό προτέρημα της χρήσεως σταυροθολίων ή φουρνικών αντί ημικυλινδρικών θόλων στην θολοδομία των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων είναι το ότι στην πρώτη περίπτωση δεν επιβάλλεται η κατασκευή των μεταξύ κίωνων και δυτικού τοίχου τόξων σε χαμηλή στάθμη³⁴. Αποκτούν έτσι και αυτά το ύψος εκείνων μεταξύ των κίωνων και των πλάγιων τοίχων, ύψος το οποίο ταυτίζεται γενικά με το ύψος του κλειδιού των θόλων των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων, όταν, όπως συνήθως, αυτά καλύπτονται με ημικυλιν-

δρικούς θόλους. Έτσι, το ύψος των κίωνων αυξάνεται, με αποτέλεσμα την βελτίωση της αναλογικής σχέσεως κίωνων - ύψους κεραιών και την επίτευξη μεγαλύτερης ελαφρότητας και ελευθερίας του εσωτερικού χώρου στον κυρίως ναό³⁵, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό προκειμένου κυρίως για μικρούς ναούς (Εικ. 5)

Η εφαρμογή ωστόσο του συστήματος καλύψεως των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά ή σταυροθόλια και των ανατολικών με ημικυλινδρικούς θόλους έχει μίαν άλλη σοβαρή συνέπεια στην μορφολογία του κτιρίου, την φορά αυτή στο εξωτερικό. Το πρόβλημα που δεν έχει, όσο μας είναι γνωστό, ως τώρα εντοπισθεί παρουσιάζεται ως εξής: Καθώς τα κλειδιά των θόλων των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων και των μεταξύ των κίωνων και των πλάγιων τοίχων επιδιώκεται να βρίσκονται στην ίδια περίπου στάθμη, κατ' ανάγκη η κατασκευή των φουρνικών ή των σταυροθολίων των δυτικών γίνεται ψηλότερα, με αποτέλεσμα να υπάρχει έντονη ανισοσταθμία στα εξωράχια των θόλων. Αυτό έχει ως συνέπεια, αν οι στέγες διαμορφωθούν εξωτερικά με κανονικό τρόπο (με πλήρωση των κενών με αδρανή προκειμένου να δημιουργηθούν οι κλίσεις της στέγης), μίαν έντονη ανισοσταθμία και στις ίδιες τις στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων. Το πράγμα είναι ιδιαίτερα εμφανές στις πλάγιες όψεις όπου η ευκτέα συμμετρία των όψεων του σταυρικού χώρου των σταυροειδών εγγεγραμμέ-

20. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 28, 31.

21. Ισ. Κακούρης, Ο ναός του Αγ. Νικολάου στο Λευκόχωμα Λακωνίας, *ΑΔ* 34 (1979), Μελέται, σ. 150-160.

22. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 117-118.

23. Ορλάνδος, Αγ. Τριάς Κριεζώτη, σ. 8-9.

24. Από τους δικιόνιους της Μάνης κάλυψη με ημικυλινδρικούς θόλους και στα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα έχουν οι ναοί Αγίου Δημητρίου Λίμπερδου (Ν. Δρανδάκης, Έρευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 110-138, ιδιαιτ. σ. 111), Αγίου Ταξιάρχη Γλέζου (Megaw, Mani, σ. 139), Αγίων Θεοδώρων Πάμπακα (ό.π., σ. 139-145), Σωτήρα Γαρδενίτσας (R. Traquair, *The Churches of Western Mani*, BSA XV (1908-1909), σ. 177-213, πίν. XI), Αγίας Βαρβάρας Ερήμου (Megaw, Mani, σ. 145-149), Αγίου Νικολάου Οχιάς (Traquair, Mani, σ. 181-182), Επισκοπής Σταυρίου (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινά τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, Αθήναι 1964, σ. 55 και εικ. 4), Αγίου Ταξιάρχη στο Κουλούμι (Ν. Δρανδάκης, Έρευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 200-228, ιδιαιτ. σ. 209, εικ. 3), ενώ φουρνικά ή σταυροθόλια στα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα μόνον ο ναός του Αγίου Νικολάου Γέρμα (Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1974, σ. 118, εικ. 2). Αντίστοιχα στην Λακωνία με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα στους ναούς της Χρυσάφισσας στα Χρύσαφα (Ν. Δρανδάκης, Παναγία η Χρυσάφισσα, Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Αθήναι 1982-1983, σ. 337-403, πίν. ΟΔ΄, σχέδ. 2), Άγιο Νικόλαο στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (Ν. Δρανδάκης, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Νικολάου Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ τ. Θ΄ (1977-79), σ. 35-61, ιδιαιτ. σ. 36 εικ. 1), Χειμάτισσας Φλόκας (:) (Ν. Δρανδάκης, Έρευναι στην Επίδαυρο Λιμηρά, ΠΑΕ 1982, σ. 349-466, ιδιαιτ. σ.

353), Αγίων Θεοδώρων Τρύπης (Ν. Δρανδάκης, Ο ναός των Αγ. Θεοδώρων της Λακωνικής Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ΄ (1955), σ. 38-87, ιδιαιτ. σ. 39 εικ. 1), Αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα (Κακούρης, ό.π., σ. 150 σχέδ. 1), Αγίου Σώζοντος και Αγίου Αθανασίου Γερακίου (Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 174 και 143 αντίστοιχα), Παλαιοπαναγιάς Θεολόγου (Α. Ορλάνδος, Η Παλαιοπαναγιά, Μαλεβός Γ΄ 22 (1923), ανάτυπο, εικ. 3), καθώς και στους δικιόνιους του Μυστρά, ενώ φουρνικά ή σταυροθόλια φαίνεται ότι υπάρχουν στον Άγιο Νικόλαο Μαγούλας (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Λακωνικής, ΑΕ 1969, ανάτυπο, σ. 5, εικ. 1. Σε αντίθεση με το σχέδιο, ανεξάρτητα τόξα διακρίνονται στα προς Α. μέτωπα των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων στον πίν. ΣΤ΄ α). 25. Millet, L'école, σ. 66.

26. Αντίστοιχα βλ. Ορλάνδος, Άνδρος, σ. 9, εικ. 2 και Millet, L'école, εικ. 141. Και στις δύο περιπτώσεις θεωρώντας άλλα στοιχεία διαρθρώσεως του εσωτερικού χώρου θα μπορούσε κανείς να περιμένει κάλυψη με φουρνικά ή σταυροθόλια. Εξάλλου, γενικότερα, η συχνά παρατηρούμενη επιμήκυνση των αναλογιών στους δικιόνιους της ελλαδικής σχολής, σε συνδυασμό μάλιστα με την κάλυψη με ημικυλινδρικούς θόλους, έχει επισημανθεί ήδη από τον G. Millet (L'école, σ. 64, 69).

27. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 123-124 και Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 117-118.

28. Μουτσόπουλος, Καλύβια Καρύστου, σ. 219.

29. Όπως λ.χ. στους ναούς Χρυσάφισσα στα Χρύσαφα, Άγιο Νικόλαο Αγίου Νικολάου Μονεμβασίας, Χειμάτισσας Φλόκας Επιδάυρου Λιμηράς, Άγιο Σώζοντα και Άγιο Αθανάσιο Γερακίου, Άγιο Ασώματο Κακού Βουνού Μάνης ή, ακόμη, στον σταυροειδή νάρθηκα του καθολικού της μονής Μυρτιάς (Α. Ορλάνδος, Η εν Αιτωλία μονή της Μυρτιάς, ΑΒΜΕ Θ΄ (1961), σ. 74-112, εικ. 7).

30. Χαρακτηριστικά οι αναλογίες συνολικού ύψους κίονα-κιονοκράνου προς το συνολικό ύψος της κεραιάς του σταυρού είναι στον ναό των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάρτου 1:2,09, στην Παλαιοπαναγιά Θεολόγου Λακωνίας 1:2,83, στον Άγιο Δημήτριο Λίμπερδου Μάνης 1:2,27, στην Αγία Βαρβάρα Ερήμου 1:2,26, στον Άγιο Νικόλαο Οχιάς 1:2,20, στον Ταξιάρχη Γλέζου 1:2,62, στην Επισκοπή Σταυρίου 1:2, στον Ταξιάρχη στο Κουλούμι 1:2,10, στην Περίβλεπτο Μυστρά 1:2,30, στην Αγία Σοφία Μυστρά 1:2,31, στην Ευαγγελίστρια Μυστρά 1:2,29, στον Άγιο Νικόλαο στο Λευκόχωμα 1:2,08, στους Αγίους Θεοδώρους Τρύπης 1:2,18 και στην Παναγία Κάστρου Καρύταινας 1:1,87.

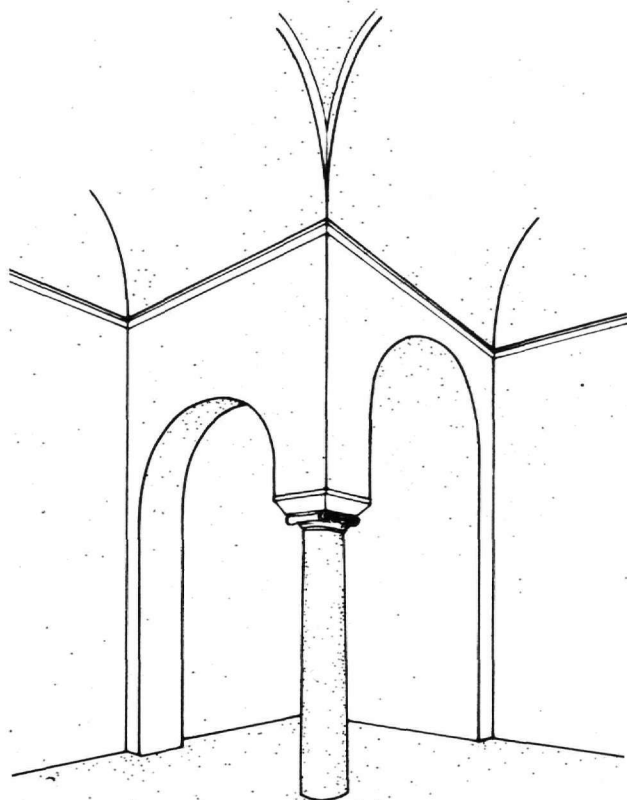
31. Κυρίως βλ. Millet, L'école, σ. 66, 69, 88, Μανροδίνου, L'église cruciforme, σ. 251, Ορλάνδος, Άνδρος, σ. 55, Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 123, 124, Μουτσόπουλος, Καλύβια Καρύστου, σ. 214, Μπούρας, Λιγουριό, σ. 4, Π. Βοκοτόπουλος, Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσας, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ τ. Ι΄ (1980-1981), σ. 357-378, ιδιαιτ. σ. 365.

32. Σχετικά βλ. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 125.

33. Από τα χρονολογούμενα στον 11ο αι. μνημεία με κάλυψη τέτοιου είδους, ορισμένα τουλάχιστον θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν ως μνημεία της όψιμης μεσοβυζαντινής εποχής. Μεταξύ αυτών ο Άγιος Θωμάς Τανάγρας (Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρέαδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, σ. 362-364) —νύξη για όψιμη χρονολογήσή του γίνεται από την Α. Μπούρα (Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοσπύρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 20)—, καθώς και οι ναοί της Άνδρου Ταξιάρχης Μελίδας και Ταξιάρχης Υψηλού, βάσει των μορφολογικών τους στοιχείων.

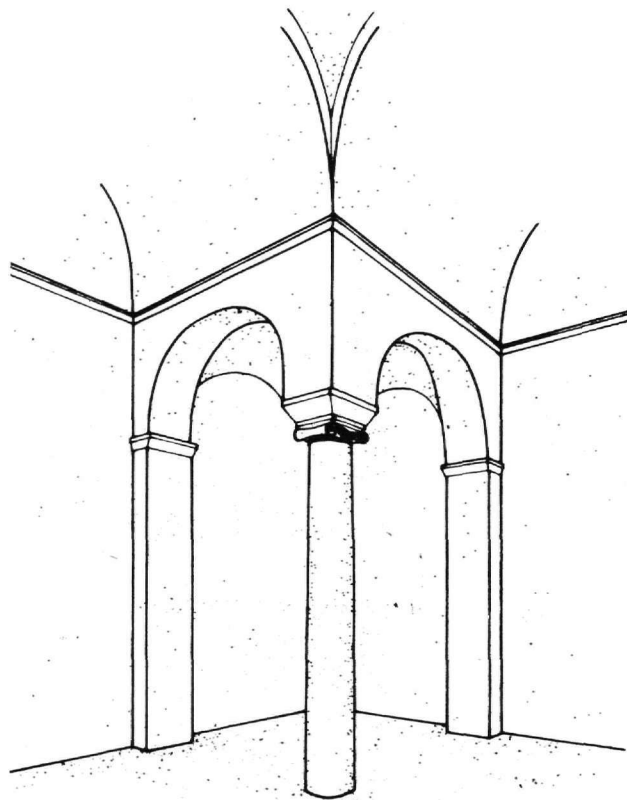
34. Μουτσόπουλος, Καλύβια Καρύστου, σ. 219.

35. Αυξάνονται έτσι οι δυνατότητες «οπτικής ενατενίσεως του εσωτερικού χώρου» (ό.π.).

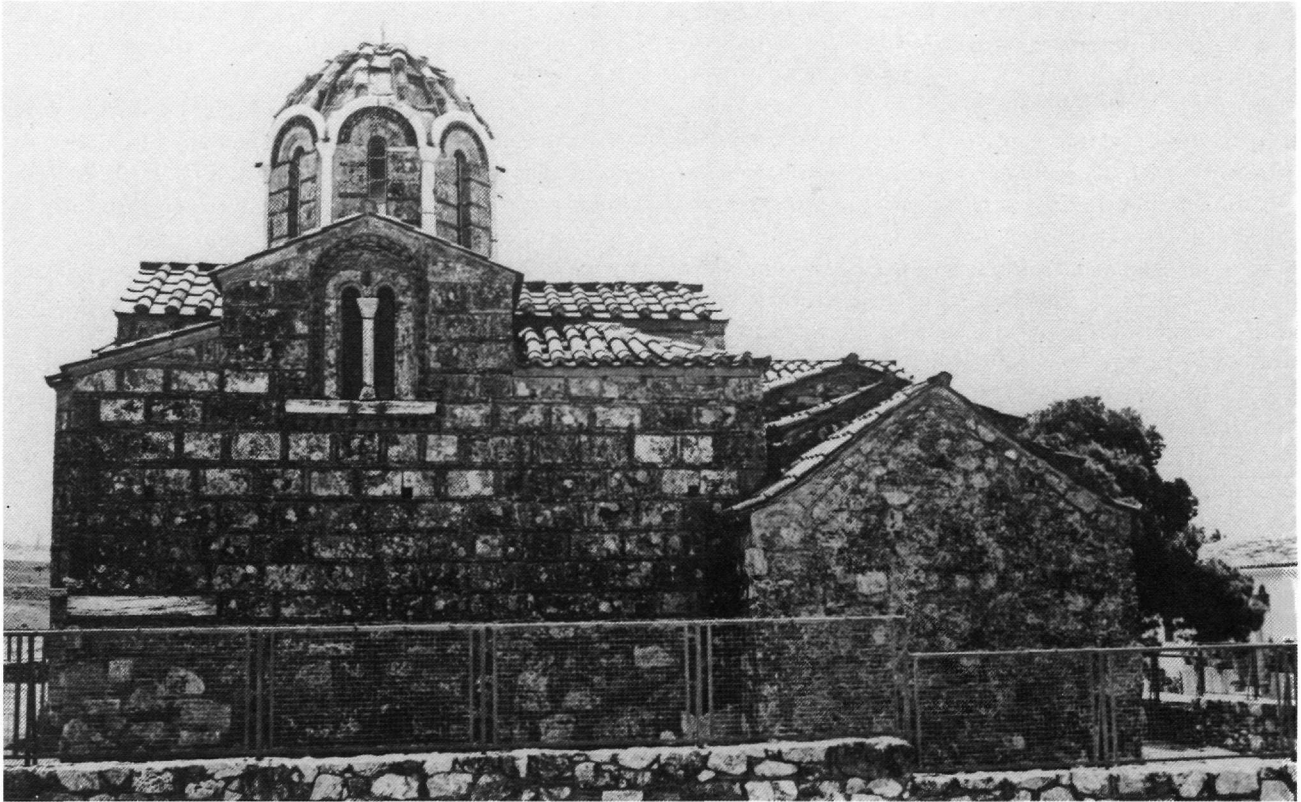
Εικ. 4. Γωνιακό διαμέρισμα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με κάλυψη από κατά μήκος ημικυλινδρικό θόλο. Διάταξη τόξων μεταξύ κίονα και τοίχων.

ων καταστρέφεται με δυσάρεστες επιπτώσεις στην αισθητική του κτιρίου (Εικ. 4). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σε μεγάλο αριθμό μνημείων με τέτοιο σύστημα καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων, όπως στους ναούς Άγιο Θωμά στην Τανάγρα³⁶, Ταξιάρχη Μελίδας³⁷, Ταξιάρχη Υψηλού³⁸, Κοίμηση Θεοτόκου Μεσαθουρίου³⁹, Άγιο Νικόλαο Κορθίου⁴⁰ στην Άνδρο, Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Πλάκας στην Αθήνα⁴¹, Άγιο Πέτρο στα Σπάτα Αττικής⁴², Άγιο Νικόλαο Γέρμα στην Μάνη⁴³, Άγιο Νικόλαο Μαγούλας στην Λακωνία⁴⁴, Ζωοδόχο Πηγή Σαμαρίνας⁴⁵ και Παλιομονάστηρο Ελληνικών Ανθείας⁴⁶ στην Μεσσηνία και, πιθανότατα, στην Βλαχέρνα Μπερατίου⁴⁷. Εξάλλου, είναι πιθανόν να υπήρχε και σε άλλα μνημεία, τα οποία όμως σώθηκαν σε ερειπιώδη κατάσταση⁴⁸, οπότε η εξαγωγή συμπερασμάτων δεν είναι ασφαλής⁴⁹. Η συνθετική αυτή αδυναμία στην διαμόρφωση των όψεων των παραπάνω δικιόνιων αποτελεί μian ακόμη ένδειξη για την εισαγωγή της μορφής της καλύψεως με φουρνικά ή σταυροθόλια των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων σε έναν αποκρυσταλλωμένο, όσον αφορά την γενική του διάρθρωση, τύπο, τον «ελλαδικό» δικιόνιο.

Εικ. 5. Γωνιακό διαμέρισμα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με κάλυψη από φουρνικά ή σταυροθόλια. Διάταξη τόξων μεταξύ κίονα και τοίχων.

Το μορφολογικό ωστόσο πρόβλημα της διαρθρώσεως των πλάγιων όψεων δεν αφήνει τους κατασκευαστές αδιάφορους, όπως φαίνεται από τις προσπάθειες επιλύσεώς του είτε εκ των ενόντων είτε με ριζικότερες λύσεις. Η εκ των ενόντων αντιμετώπιση του προβλήματος συνίσταται στην διαμόρφωση των στεγών των γωνιακών διαμερισμάτων στην ίδια στάθμη με κατάλληλη διάστρωση αδρανών πάνω από το εξωρράχιο των θόλων των παραβημάτων. Η κατάσταση διευκολύνεται στις περιπτώσεις μικρών ναών λόγω του περιορισμένου μεγέθους των γωνιακών διαμερισμάτων, όπως στον ναό της Μεταμορφώσεως Ταρσινών⁵⁰. Η αύξηση επίσης της κλίσεως των στεγών στα γωνιακά διαμερίσματα, σε συνδυασμό με το μπάζωμα πάνω από τα ανατολικά, καθιστά δυνατή την κάλυψη της διαφοράς σε μικρότερο ύψος, όπως στην περίπτωση του ναού της Αγίας Τριάδος Μπερατίου⁵¹. Κάποτε, όπως στην περίπτωση του καθολικού της μονής Κλειστών⁵², ενιαίες δίριχτες στέγες πάνω από την ανατολική και την δυτική κεραία και τα αντίστοιχα γωνιακά διαμερίσματα, μορφή που διαδίδεται ευρέως στην μεταβυζαντινή περίοδο, καλύπτουν τις διαφορές. Ιδιαίχιστα κάπως εμφανίζεται η περίπτωση στην θολο-

Εικ. 6. Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου. Άποψη από βορρά.

δομία του ναού του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος στο Λιγουριό. Εδώ η κάλυψη με σταυροθόλια των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων εμφανίζεται ως η αλληλοτομία ημικυλινδρικών θόλων, στους οποίους προεκτείνονται τα ίδια τα τόξα που συνδέουν τους κίονες με τον δυτικό και τους πλάγιους τοίχους⁵³. Ενδεχομένως

36. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, εικ. 340.

37. Ορλάνδος, Άνδρος, σ. 35-46.

38. Ό.π., σ. 46-49.

39. Ό.π., σ. 49-53.

40. Δ. Βασιλειάδης, Ο ναός του Αγίου Νικολάου Κορθίου, ΑΕ 1960, σ. 17-37.

41. Α. Ξυγγόπουλος, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, ΕΜΜΕ Β΄, 1929, σ. 74 και εικ. 68. Το παρατιθέμενο σχέδιο πρέπει να διορθωθεί ως προς την κάλυψη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, η οποία στην πραγματικότητα γίνεται με φουρνικά που φέρονται, ως συνήθως, από τόξα μεταξύ κίωνων και πλάγιων και δυτικού τοίχων.

42. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, σ. 237-238, βλ. εικ. 228.

43. Ν. Β. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1974, σ. 117-119, βλ. πίν. 92 Β.

44. Ο ίδιος, Μνημεία Λακωνικής, σ. 5-9, βλ. εικ. 3.

45. Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά εκκλησιαί της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 49-84, βλ. πίν. 19 Β.

46. Ό.π., σ. 110-117, βλ. πίν. 54 Β.

47. Α. Meksi, Tri kishat bizantine te Beratit, Monumentet 4 (1972), σ. 59 κ.ε.

48. Όπως οι ναοί Παναγίας Γουδή (Α. Ορλάνδος, ΕΜΜΕ Γ΄, 1933, σ. 130), Αγίων Πάντων Ομολογητών Αμπελοκήπων (ό.π., σ. 128-129), Αγίου Ιωάννη στο Κακοσάλεσι (Α. Ορλάνδος, Δύο βυζαντινοί ναοί παρά το Κακοσάλεσι, ΑΒΜΕ Ε΄ (1939-40), σ. 148-152, ιδιαιτ. σ. 148), Αγίων Αναργύρων Κορωπίου (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, σ. 13-15), Αγίων Θεοδώρων Κιθαιρώνα (Α. Ορλάνδος, Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλάρια αυτής, ΑΒΜΕ Ε΄ (1939-40), σ. 34-118, ιδιαιτ. σ. 108-112), Αγίας Παρασκευής Οινόης (Δ. Ζιρώ, Η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής - παραλάρια της μονής Οσίου Μελετίου, ΑΕ 1981, σ. 86-90) — τα σχεδόν τετράγωνα γωνιακά διαμερίσματα όπως σαφώς φαίνεται από τα σωζόμενα λείψανα στο βορειοδυτικό καλύπτονταν με σταυροθόλια—, Αγίου Νικολάου του Νέου Παρορίου Βοιωτίας (Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι Βοιωτίας, Πρόγραμμα Εργασιών Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Θήβα 10-14 Σεπτ. 1986, σ. 39, Περίληψη ανακοινώσεως), Αγίας Τριάδας στις Νήες Μαγνησίας (Νικονάνος, Ναοί Θεσσαλίας, σ. 100-107).

49. Δεν αποκλείεται επίσης να εντοπισθούν και άλλα παραδείγματα ανεπαρκώς ως τώρα δημοσιευμένα.

50. Α. Ορλάνδος, Οι ναοί των Ταρσινών και της Λέχοβας, ΑΒΜΕ Α΄ (1935), σ. 91-98, εικ. 2, 3.

51. Meksi, ό.π. σ. 63 κ.ε.

52. Α. Ορλάνδος, Μονή Κλειστών, ΕΜΜΕ Γ΄, 1933, σ. 210-211.

53. Μπούρας, Λιγουριό, σ. 3.

στην απλοποίηση αυτή μπορεί κανείς να διακρίνει και μια επίδραση από τον τρόπο καλύψεως των ελλαδικών δικιόνιων, καθώς μάλιστα ο ναός χρονολογείται στον πρώιμο 12ο αι.⁵⁴. Δεν υπάρχει όμως και αμφιβολία ότι η ταπείνωση του ύψους του θόλου εξυπηρετεί την διαμόρφωση των στεγών των γωνιακών διαμερισμάτων στην ίδια στάθμη. Αξίζει επίσης να σημειωθεί μια ακόμη περίπτωση καλύψεως των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων με δύο ημικυλινδρικούς θόλους σε αλληλοτομία κατά την διαγώνιό τους. Πρόκειται για την λύση που έχει δοθεί στην Όμορφη Εκκλησιά Γκάλιστας κοντά στην Καστοριά⁵⁵, του 13ου πιθανώς αι.⁵⁶. Με τον ίδιο τρόπο καλύπτονται και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα στον τετράστυλο ναό του Αγίου Γεωργίου Διασορείτη Τραγαίας, καθώς και στο «μεταγενέστερο αντίγραφο του», τον Άγιο Γεώργιο Ήρη Νάξου⁵⁷. Η κάλυψη αυτή έχει το προσόν ότι επιτρέπει την στέγαση των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων σε χαμηλή στάθμη, όπως εάν επρόκειτο για απλό ημικυλινδρικό θόλο, χωρίς, παράλληλα, να υποχρεώνει σε ταπείνωση την στάθμη διαμορφώσεως των τόξων μεταξύ των ελεύθερων στηριγμάτων και του δυτικού τοίχου. Δυστυχώς δεν σώθηκε η αρχική κάλυψη των αντίστοιχων χώρων στον ναό των Αγίων Πάντων Ομολογητών Αμπελοκήπων⁵⁸, μνημείο που χρονολογείται στον 11ο αι., όπου, βάσει του χώρου της προθέσεως που σωζόταν και του ύψους των κιόνων, κατά την ανακατασκευή αυτά καλύφθηκαν με μian αλληλοτομία δύο ημικυλινδρικών θόλων, ένα είδος μισού σταυροθολίου. Με εντελώς ειδικό τρόπο παρακάμπτεται το πρόβλημα στην Όμορφη Εκκλησιά Γαλασίου όπου, για να μετριασθεί, όπως φαίνεται, το πρόβλημα της σχέσεως των στεγών του ναού με τον νάρθηκα και το παρεκκλήσιο, εκείνες των παραβημάτων διαμορφώνονται με κλίση προς Α. Άτσι, στην ορατή βόρεια όψη αποφεύγεται η ανισοσταθμία, αν και στην θέση της διαμορφώνεται άλλου είδους ασυμμετρία (Εικ. 6). Η ιδιόρρυθμη κάλυψη με σταυροθόλια ή φουρνικά και των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων ορισμένων δικιόνιων ναών, με ένα τρόπο δηλαδή που συναντάται συνήθως σε ναούς απλούς τετρακιδόνιους, θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί ως προσπάθεια αντιμετώπισεως με πιο ριζικό τρόπο του προβλήματος της ανισοσταθμίας των στεγών των γωνιακών διαμερισμάτων. Στις περιπτώσεις αυτές η τελική διαμόρφωση των εξωραχίων των θόλων των γωνιακών διαμερισμάτων με σταυροθόλια, όπως στον ναό των Ταξιαρχών της Ρωμαϊκής Αγοράς⁵⁹, με φουρνικά όπως στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου Κυνηγού⁶⁰ και, πιθανώς, στον Παυτοκράτορα Μοναστηρακίου Βονίτσης⁶¹ και στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου⁶², ή με συνδυασμό φουρνικών και σταυροθολίων, όπως στον ναό

του Σωτήρος Αμφίσσης⁶³, γίνεται στην ίδια περίπου στάθμη, οπότε το πρόβλημα λύνεται αυτομάτως (Εικ. 7).

Το ζήτημα του συσχετισμού των αναλογιών της καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων και του είδους της καλύψεώς τους έχει θιγεί από παλιά. Ο G. Millet⁶⁴ ήδη συνδέει τις επιμήκεις αναλογίες με την κάλυψη με ημικυλινδρικούς θόλους και τις πλησιέστερες προς το τετράγωνο με εκείνην με φουρνικά ή σταυροθόλια. Ταυτόχρονα συσχετίζει την πρώτη με την ελλαδική, ενώ την δεύτερη με την κωνσταντινουπολίτικη σχολή. Είναι γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις τα γωνιακά διαμερίσματα που καλύπτονται με φουρνικά ή σταυροθόλια είναι τετράγωνα ή σχεδόν τετράγωνα. Είναι, ωστόσο, και πολλά τα παραδείγματα επιμήκων χώρων όπου χρησιμοποιείται τέτοιου είδους κάλυψη. Κάποτε, όπως στους ναούς Άγιο Θωμά Τανάγρας⁶⁵ και Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Πλάκας⁶⁶, η κάλυψη γίνεται με ελλειψοειδή φουρνικά, μία μορφή που απαντά κυρίως σε ελλαδικά μνημεία από τον 12ο αι.⁶⁷, ή, όπως στο νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα της Όμορφης Εκκλησίας Γαλασίου, με επιμήκη σταυροθόλια⁶⁸. Άλλοτε ένα τμήμα του επιμήκους χώρου καλύπτεται με ανεξάρτητο τόξο, έτσι ώστε το υπόλοιπο να γίνεται τετράγωνο ή σχεδόν τετράγωνο. Πρόκειται για περιπτώσεις, όπως της Ζωοδόχου Πηγής Σαμαρίνας⁶⁹ και του Ταξιάρχη Μελίδας Άνδρου⁷⁰, όπου περιορίζεται το μήκος, ή, όπως στην Κοίμηση Μεσαθουρίου Άνδρου⁷¹, περιορίζεται το πλάτος. Κάποτε, όπως στην Όμορφη Εκκλησιά, παρ' όλο τον περιορισμό του μήκους των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, ο υπόλοιπος χώρος παραμένει αρκετά επιμήκης ακόμη. Για την στήριξη των τόξων χρησιμοποιούνται είτε οι προεξέχουσες παραστάδες του δυτικού ή των πλάγιων τοίχων, όπως στην Όμορφη Εκκλησιά, είτε φουρούσια, όπως στην Σαμαρίνα.

Στις παραπάνω περιπτώσεις η συχνά παρατηρούμενη διατήρηση των επιμήκων αναλογιών, κατ' επιρροήν ίσως των «ελλαδικών» δικιόνιων, καθώς και η ποικιλία των λύσεων του προβλήματος επιτρέπουν να διακρίνει κανείς σε πολλά παραδείγματα μια αμχανία που κάποτε οδηγεί σε λύσεις βεβιασμένες. Στην επιμονή πάντως στην κάλυψη με φουρνικά ή σταυροθόλια των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, παρά τα προβλήματα και πέρα από τις γνωστές επιρροές, η απαίτηση για βελτίωση της αισθητικής του εσωτερικού του κυρίως ναού, όπως αυτός διαμορφώνεται από το ελλαδικό σύστημα καλύψεως, φαίνεται ότι παίζει σοβαρό ρόλο.

Σε μερικές πάντως περιπτώσεις όπου το μήκος των γωνιακών διαμερισμάτων θα δημιουργούσε προβλήματα στην κάλυψη με φουρνικά ή σταυροθόλια και

παρά το γεγονός ότι τα τόξα που συνδέουν τους κίονες με τους τοίχους διαμορφώνονται στην ίδια στάθμη, οι χώροι καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Ο τρόπος αυτός καλύψεως, που συναντάται σε όλες τις κατηγορίες σταυροειδών εγγεγραμμένων —αν και σπάνια σε δικιόνιους— παρατηρείται σε όψιμα μάλλον βυζαντινά μνημεία, ενδεχομένως από τον 12ο αι. και εξής⁷². Συναντάται επίσης και στην περίοδο της τουρκοκρατίας⁷³. Παρά την ύπαρξη των ημικυλινδρικών θόλων, στοιχείου κοινού μεταξύ αυτού και του ελληνικού συστήματος καλύψεως, το αποτέλεσμα, όσον αφορά την διάρθρωση του εσωτερικού χώρου, ταυτίζεται με εκείνο το οποίο προκύπτει από την κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά ή σταυροθόλια. Πρέπει, συνεπώς, το σύστημα αυτό να θεωρηθεί παραλλαγή του δεύτερου μάλλον παρά του πρώτου τρόπου⁷⁴. Η υπερύψωση των θόλων των γωνιακών διαμερισμάτων, όπως είναι φυσικό, επιβάλλει και εδώ, όπως και στην περίπτωση καλύψεώς τους με φουρνικά ή σταυροθόλια, υπερύψωση στην στάθμη των στεγών τους εξωτερικά. Εδώ μάλιστα η κατασκευή ολόκληρου ημικυλινδρικού θόλου, με γένεση ψηλότερα από την στάθμη των κλειδιών των τόξων που φέρουν και τις κεραίες, έχει ως συνέπεια την διαμόρφωση των στεγών των γωνιακών διαμερισμάτων πολύ ψηλά, κοντά στις στέγες των ίδιων των κεραιών, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στους απλούς τετρακίονιους του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Αθανασίου κοντά στα Μέγαρα⁷⁵.

Με το πρόβλημα αυτό σχετίζεται πιθανότατα μία χαρακτηριστική ιδιομορφία των τριών δικιόνιων ναών του Μυστρά. Πρόκειται για τις παραστάδες που βρίσκονται στους πλάγιους τοίχους σε αντιστοιχία με τους κίονες που έχουν χαρακτηριστεί από τον G. Millet ως αναμνήσεις της διαμορφώσεως των γωνιακών διαμερισμάτων για να δεχθούν φουρνικά ή τρουλίσκους⁷⁶. Δεδομένων των εξαιρετικά επιμήκων αναλογιών των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων⁷⁷ είναι πιο εύλογο να υποθέσει κανείς ότι αρχική σκέψη των κατασκευαστών του αρχαιότερου από τους ναούς ήταν να καλύψουν τους χώρους με το σύστημα που αναφέρθηκε πιο πάνω. Αν όμως τελικά αυτό εφαρμοζόταν θα υπήρχε το πρόβλημα της ανισοσταθμίας των στεγών. Αν μάλιστα τα ανατολικά στεγάζονταν στο σημερινό τους ύψος, ορίζοντας έτσι και το ύψος των μεταξύ των κίωνων και των τοίχων τόξων —οπότε και τα τώρα χαμηλωμένα μεταξύ της δυτικής κεραίας και των

54. Ό.π., σ. 23.

55. E. Stikas, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, BZ 51 (1958), σ. 100-112, ιδιαίτ. σ. 101 και σ. 110, εικ. Α.

56. Π. Βοκοτόπουλος, Ο ναός της Παναγίας στην Πρεβέντζα της Ακαρνανίας, Βυζάντιον, Αφιέρωμα στον Α. Ν. Στράτο, Αθήνα 1986, σ. 251-275, ιδιαίτ. σ. 270.

57. Γ. Δημητροκάλλης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Διασπορείτου

Τραγαίας Νάξου, Συμβολαί εις την μελέτην των βυζαντινών μνημείων της Νάξου, Αθήνα 1972, σ. 29-58, ιδιαίτ. σ. 37-38. Για ένα ακόμη βυζαντινό παράδειγμα στην Πάρο βλ. ό.π., σ. 57-58. Το σπάνιο αυτό είδος καλύψεως γωνιακών διαμερισμάτων χαρακτηρίζει ο Γ. Δημητροκάλλης ως «συνδυασμό μισού μοναστηριακού θόλου και μισού σταυροθολίου» (ό.π.), ενώ ο Ευ. Στίκας ως «μισό σταυροθόλιο» (Stikas, Une église, σ. 101).

58. Α. Ορλάνδος, Μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών, ΕΜΜΕ Γ', 1933, σ. 128-129.

59. Α. Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ Β', 1929, σ. 92. Σχέδια του κατεδαφισμένου μνημείου από τον Γκ. Μπίνεσμπελλ των ετών 1835-36 βλ. στο Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών καλλιτεχνών, έκδοση Πνευματικού Κέντρου Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1985.

60. Α. Ορλάνδος, Μονή του Κυνηγού των Φιλοσόφων, ΕΜΜΕ Γ', 1933, σ. 170-175, εικ. 230.

61. Βοκοτόπουλος, Μοναστηράκι Βονίτσης, σ. 365.

62. Νικονάνος, Ναοί Θεσσαλίας, σ. 150-151.

63. Ορλάνδος, Άμφισσα, σ. 182 και εικ. 2.

64. Millet, L'école, σ. 64, 66, 69.

65. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, σ. 362-364. Νέα αποτύπωση, σε μεγαλύτερη κλίμακα, έχει γίνει από τις σπουδάστριες της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ Μ. Σιμάτου και Ρ. Χριστοδουλοπούλου και τον γράφοντα.

66. Βλ. υποσημ. 41.

67. Όπως στους ναούς Σωτήρας Χριστιάνου (E. Stikas, L'église byzantin de Christianou en Triphylie (Peloponnèse) et les autres édifices de même type, Paris 1954, σ. 24), Θεοτόκου Γκλάτσας (Χ. Μπούρας, Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΒ' (1984), σ. 239-264, ιδιαίτ. σ. 252-253 και εικ. 16) και Ταξιάρχη Μεσαριάς (Ορλάνδος, Άνδρος, σ. 9 εικ. 2).

68. Ορλάνδος, Όμορφη Εκκλησιά, ΕΜΜΕ Γ', 1933, σ. 134-135, εικ. 174.

69. Millet, L'école, σ. 66.

70. Ορλάνδος, Άνδρος, σ. 36, εικ. 22.

71. Ό.π., σ. 51, εικ. 33.

72. Όπως στους τετρακίονιους ναούς της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Μούλκι Σαλαμίνας (Α. Ξυγγόπουλος, Εκκλησία και μοναστήρια της Σαλαμίνος, Αθήνα 1925, και Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Νομού Πειραιώς, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 157-162, ιδιαίτ. σ. 157-158), που έχουν χρονολογηθεί στον 12ο-13ο αι., στους ναούς του Σωτήρος, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Αθανασίου κοντά στα Μέγαρα (αντίστοιχα Μ. Γκητάκος, Ο εν τω Ελαιώνι των Μεγάρων βυζαντινός ναός του Σωτήρος Χριστού, εν Αθήναις 1953, σ. 12 και εικ. 4, και Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, σ. 292-293, πίν. XXXV και σ. 293-294, πίν. XXXVI), μνημεία του 13ου αι. ή και μεταγενέστερα, και στους δικιόνιους ναούς των χρόνων του Δεσποτάτου της Ηπείρου Κόκκινη Εκκλησιά Βουλγαρελίου και Περίβλεπτο (Αγ. Κλήμεντα) Αχρίδος (Βοκοτόπουλος, Μοναστηράκι Βονίτσης, σ. 365-366).

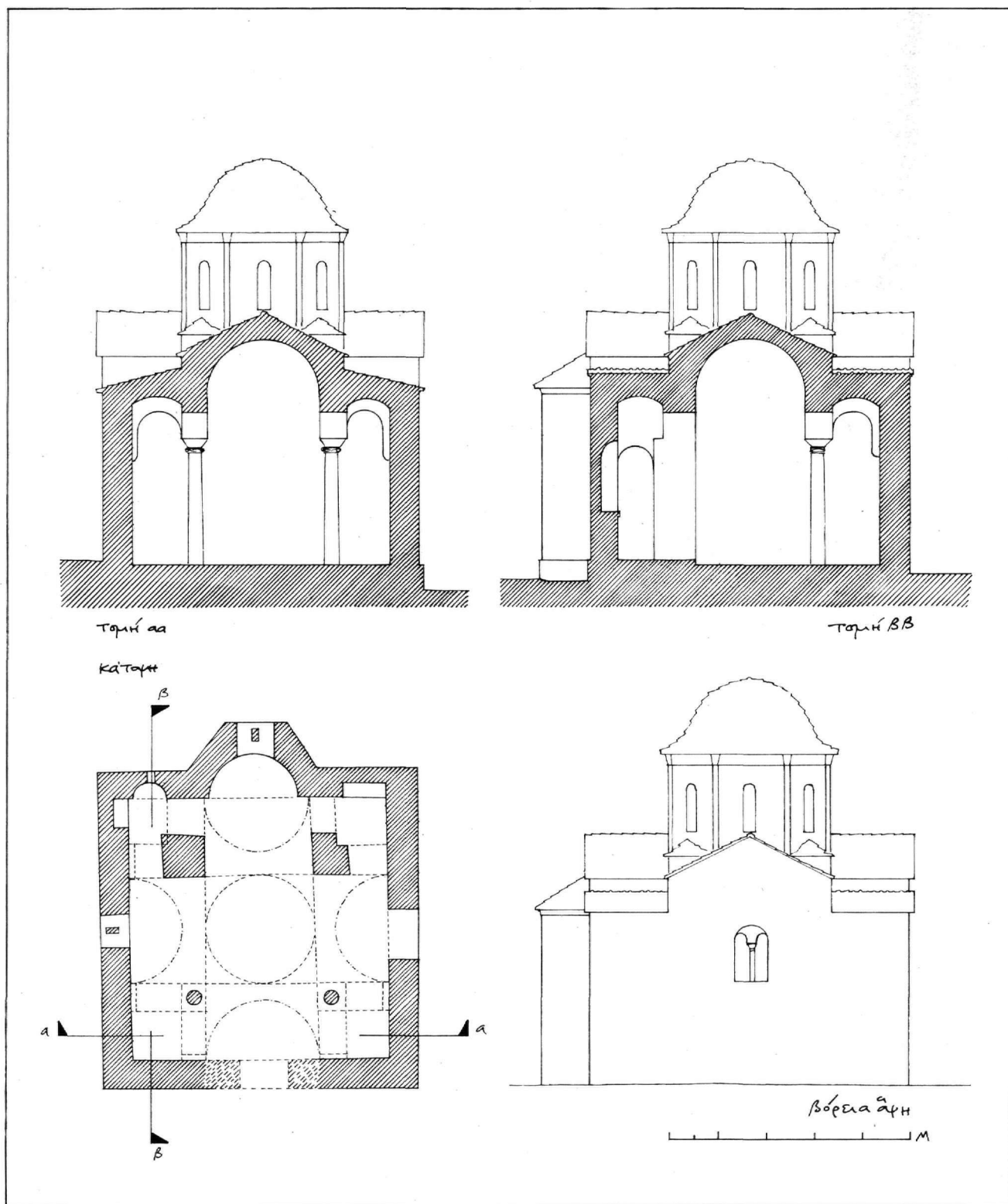
73. Πρόχειρα βλ. τους αδημοσίητους ναούς Ταξιάρχη Μεγαλά Μεσσηνίας και καθολικό μονής Μακαριωτίσσης Βοιωτίας, σύνθετους τετρακίονιους.

74. Αυτό επισημαίνεται έμμεσα και από την Μ. Σωτηρίου (Μονή Πετράκη, σ. 127).

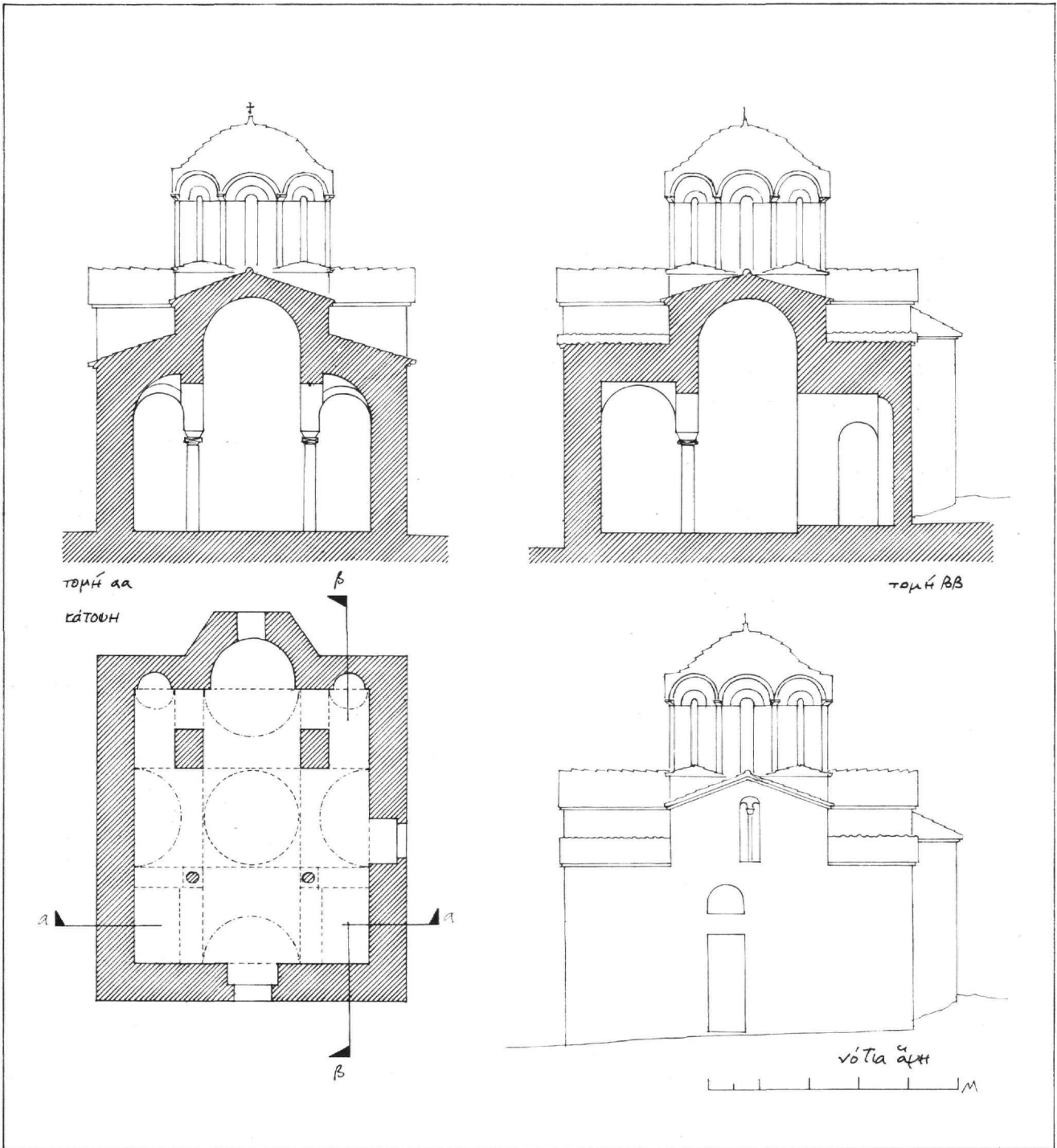
75. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, εικ. 238 και 288 αντίστοιχα.

76. Millet, L'école, σ. 66. Επίσης βλ. σχετικά και Α. Louvi, L'architecture et la sculpture de la Perivleptos de Mistra, Paris 1980, σ. 75-76.

77. Χαρακτηριστικά στην Περίβλεπτο η αναλογία μήκους προς πλάτος είναι 3:1.

Εικ. 7. Δικιόνιος με κάλυψη και των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά. Ἅγιος Ἰωάννης ο Κυνηγός (ανασχεδίαση βάση σχεδίου Α. Ορλάνδου, ΕΜΜΕ και Λεύκωμα: Βυζαντινά μνημεία, ΕΜΠ, επιμ. Π. Μιχελῆς).

Εικ. 8. Δικιόνιος με τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα καλυπτόμενα με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους. Κοίμηση Θεοτόκου Σοφικού (ανασχεδίαση βάσει σχεδίου Α. Ορλάνδου, Ναοί Κορινθίας).

αντίστοιχων γωνιακών διαμερισμάτων θα ήταν κανονικά ημικυκλικά—, η διαφοροποίηση στην στάθμη των δυτικά του τρούλου στεγών θα ήταν αδύνατη. Έτσι, κατασκευάστηκαν μεν οι παραστάδες, αλλά δεν ακολουθήθηκε ψηλότερα το αρχικό πρόγραμμα, με αποτέλεσμα το σύστημα καλύψεως να γίνει τυπικά ελλαδικό. Αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί τότε η επανάληψη του στοιχείου και στους μεταγενέστερους ναούς μπορεί να αποδοθεί σε μίμηση του πρώτου⁷⁸.

Με μια προσπάθεια καλύψεως επιμήκων δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, αποφεύγοντας ταυτόχρονα το πρόβλημα του μικρού αναλογικά ύψους των κίωνων που χαρακτηρίζει το ελλαδικό σύστημα, πρέπει, νομίζουμε, να συνδεθεί και η γνωστή και αρκετά συζητημένη λύση καλύψεώς τους σε μια ομάδα δικιόνιων ναών της Κορινθίας με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους (Εικ. 8). Πρόκειται για τους ναούς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του Ταξιάρχου κοντά στο Σοφικό και το καθολικό της παλαιάς μονής Φανερωμένης κοντά στο Χιλιομόδι⁷⁹. Όμοια κάλυψη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων έχουν ο δικιόνιος ναός του Αγίου Ιωάννου Πλάτσας Μάνης⁸⁰ και ο δίτυλος του Αγίου Ευθυμίου Μαντινείας⁸¹, και οι δύο μεταβυζαντινής εποχής. Από την εποχή που δημοσιεύθηκαν τα μνημεία της Κορινθίας το ζήτημα της προελεύσεως του τρόπου καλύψεως με αυτού του είδους θόλους των γωνιακών διαμερισμάτων απασχόλησε αρκετά συχνά τους μελετητές. Ο Α. Ορλάνδος, στηριζόμενος στην χρονολόγηση στον 12ο αι. που δέχθηκε για τον ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου Σοφικού, καθώς και την χρήση του τρόπου καλύψεως και σε άλλα βυζαντινά μνημεία⁸², υποθέτει ως εγγώριας —βυζαντινής— προελεύσεως την χρήση τεταρτοκυλινδρικών θόλων μη δεχόμενος φραγκική επίδραση. Απέκλεισε έτσι την περίπτωση συσχετίσεως των ελλαδικών παραδειγμάτων με δυτικά, με τα οποία ο ίδιος και, στη συνέχεια, ο Δ. Ευαγγελίδης είχαν παραβάλει αν και δεν είχαν άμεσα συνδέσει⁸³. Αργότερα ωστόσο, ο ίδιος στην μελέτη του για τους ναούς της Καστοριάς παραθέτει μεν νέα βυζαντινά παραδείγματα, παράλληλα όμως παραθέτει και νέα δυτικά, τους ναούς της περιοχής Απουλίας, όπου ο τρόπος καλύψεως επίσης επιχωριάζει⁸⁴. Το πράγμα παραμένει έτσι ασαφές. Σε ενδεχόμενη φραγκική επίδραση με «παραλλαγές, παρεκκλίσεις και διασταυρώσεις», που «από του τέλους του 12ου αι. και εξής υπεισέρχονται ενιαχού», αναφέρεται η Μ. Σωτηρίου⁸⁵. Κάπως ασαφώς για φραγκικές επιδράσεις μιλά και ο Α. Βον⁸⁶, ενώ σε πρόσφατη μελέτη του φαίνεται να δέχεται αυτές ο Γ. Προκοπίου⁸⁷. Στα πλαίσια των προσπαθειών επιλύσεως του προβλήματος συγκεντρώθηκαν από αρκετά παλιά τα μνημεία που φέρουν κάλυψη τέτοιου είδους στις διάφορες ελλαδικές περιο-

χές. Διαπιστώθηκε έτσι χρήση θόλων μορφής τετάρτου κυλίνδρου στα γωνιακά διαμερίσματα και άλλων σταυροειδών εγγεγραμμένων, όλων της μεταβυζαντινής εποχής, όπως οι ναοί Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁸⁸ και Αγίας Μαρίας Λιγουριού⁸⁹, Ταξιάρχων Ερμιόνης⁹⁰, Κοιμήσεως Βλαχογορατζή Βορείου Ηπείρου⁹¹. Επίσης εντοπίστηκε σε μικρού, σχετικά, μεγέθους σταυρεπίστεγους ναούς της κατηγορίας Γ2, όπως οι ναοί του Προδρόμου Κωστανιανής⁹² και Αγίου Δημητρίου Τουρκοπάλουκου Θεσπρωτίας⁹³, Αγίου Αθανασίου στο Βασιλικό Πωγωνίου⁹⁴ και Αγίου Νικολάου νεκροταφείου Άργους⁹⁵, αλλά και στα πλάγια κλίτη τρίκλιτων βασιλικών, όπως το καθολικό της μονής Βλαχερνών Ηλείας⁹⁶, ορισμένων ναών της Κρήτης⁹⁷, στο καθολικό της μονής Γοργοεπηκόου Τσιπιανών Γορτυνίας⁹⁸ και, ενδεχομένως, στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως Καστοριάς⁹⁹. Παράλληλα, ο τρόπος καλύψεως με τεταρτοκυλινδρικό θόλο εντοπίστηκε σε νάρθηκες ή άλλα προσκτίσματα εκκλησιών καθώς και σε άλλες θέσεις ορισμένων ναών¹⁰⁰.

Από την εξέταση των παραδειγμάτων αυτών διαπιστώνει κανείς εύκολα μια μεγάλη τοπική και χρονική διάδοση του τρόπου καλύψεως με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους σε μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου και σε διάστημα από τα τέλη περίπου της μεσοβυζαντινής εποχής ως την όψιμη τουρκοκρατία. Δύσκολα, συνεπώς, φαίνεται πιθανός ένας συσχετισμός και μια κοινή επίδραση σε όλα αυτά τα μνημεία. Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα την φραγκική επίδραση αφ' ενός ένα από τα κυριότερα ερείσματα της υποθέσεως, δηλαδή η μορφή των θόλων στα πλάγια κλίτη στις Βλαχέρνες Ηλείας, δεν υφίσταται μετά την απόδειξη της μεταγενέστερης κατασκευής τους¹⁰¹, ενώ αφ' ετέρου επιδράσεις σε θέματα μορφολογίας λείπουν από τα περισσότερα από τα παραπάνω μνημεία. Φαίνεται λοιπόν ότι η λύση του προβλήματος δεν πρέπει να αναζητηθεί σε αυτή την κατεύθυνση.

Αντίθετα, η εξέταση της ίδιας της λογικής της κατασκευής μπορεί να διαφωτίσει τα πράγματα καλύτερα. Ξεκινώντας από τον ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου Σοφικού αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση του ίδιου του Α. Ορλάνδου, ότι δηλαδή στην περίπτωση αυτή οι υπό συζήτησιν θόλοι δεν έχουν μορφή καθαρά τεταρτοκυλινδρική, καθώς «τα προς τας κεραίας του σταυρού μέτωπά των εμφανίζονται ουχί ως τεταρτοκυλινδρικά αλλ' ως ημικυκλικά»¹⁰². Πρόκειται, ουσιαστικά, περί ημικυλινδρικών θόλων ισχυρότατα παραμορφωμένων ώστε οι προς το εσωτερικό του ναού γενέσεις να μην υποχρεώνουν την διαμόρφωση των μεταξύ κίωνων και δυτικού τοίχου τόζων χαμηλά. Πράγματι, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, δεδομένου του μικρού μεγέθους του ναού, οι κίονες θα είχαν ύψος μαζί με το

κιονόκρανο λιγότερο από 1,50 μ. Αν πάλι πλήρης ημικυλινδρικός θόλος διαμορφωνόταν ψηλά, τότε θα προέκυπταν, θεωρητικά τουλάχιστον, στις στέγες τα προβλήματα που αναφέρθηκαν ήδη για τους ναούς του Μυστρά. Μια περισσότερο εξελιγμένη μορφή καλύψεως, με κανονικούς δηλαδή τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, έχει βέβαια εφαρμοσθεί στα υπόλοιπα παραδείγματα. Είναι, εξάλλου, σαφής και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις καλύψεως πλάγιων διαμερισμάτων ή κλιτών με τέτοιας μορφής θόλους η πρόθεση αφ' ενός εξασφάλισης μεγάλου, κατά το δυνατόν, ύψους στις μεταξύ των χώρων αυτών τοξοστοιχίες και αφ' ετέρου της αποφυγής δυσμενών επιπτώσεων στις στέγες (μικρές κλίσεις κτλ.). Είναι δηλαδή πιθανότερη η απόδοση των πολυάριθμων και γενικά δύσκολα ή καθόλου συσχετιζόμενων περιπτώσεων του συστήματος αυτού καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων με μια πρακτική ανάγκη, που συνδέεται άμεσα με την λογική της κατασκευής, παρά με αμφίβολες αλληλοεπιδράσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Ο ευρέως απαντώμενος στην Ελλάδα δικιόνιος τύπος οφείλει την διάδοσή του στο μέγεθος και στην διαμόρφωση του εσωτερικού του χώρου αλλά και στην καταγωγή του από τον ελλαδικό μεταβατικό τύπο. Την σχέση των δύο τύπων πιστοποιεί, συν τοις άλλοις, η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με κατά μήκος ημικυλινδρικούς θόλους, χαρακτηριστικό στοιχείο στην ομάδα των «ελλαδικών δικιόνιων». Η συνεχής χρήση του τρόπου καλύψεως οφείλεται στον συντηρητισμό της επαρχιακής ελλαδικής σχολής, αλλά και στις συχνά επιμήκεις αναλογίες των χώρων καθώς και στην ευκολία της κατασκευής.

Η χρήση του συστήματος καλύψεως των μεταβατικών στους δικιόνιους δημιουργεί πρόβλημα στην διάρθρωση του εσωτερικού του κυρίως ναού με τις χαμηλές αναλογίες κιόνων - συνολικού ύψους που επιβάλλει. Το πρόβλημα αυτό επιλύεται όταν, όψιμα σχετικά, διαδίδεται και στους δικιόνιους ναούς η κωνσταντινουπολίτικης καταγωγής κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά ή σταυροθόλια. Δημιουργείται όμως τότε ένα άλλο μορφολογικό πρόβλημα στο εξωτερικό και συγκεκριμένα η διαμόρφωση σε διαφορετική στάθμη των στεγών των τελευταίων, εμφανής κυρίως στις πλάγιες όψεις. Η συνθετική αυτή αδυναμία επιβεβαιώνει, για μια ακόμη φορά, την εισαγωγή του τρόπου καλύψεως σε έναν ήδη αποκρυσταλλωμένο τύπο. Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται είτε εκ των ενό-

την συζήτηση που επακολούθησε στην διάλεξη του καθ. Χ. Μπούρα, Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα μέσα του 14ου αιώνα, στις 7-11-1985 στο ΕΜΠ. Είναι ενδεχόμενο η μίμηση να έγινε μετά την επιτυχή αξιοποίηση από το εικονογραφικό πρόγραμμα των δύο αυτών παραστάδων στον παλαιότερο ναό.

79. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινοί ναοί της Ανατολικής Κορινθίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 53-90, ιδιαίτ. σ. 60-67, 70-74 και 88-90 αντίστοιχα.

80. Traquair, Mani, πίν. XV.

81. Ν. Μουτσόπουλος, Αγ. Ευθύμιος Μαντινείας, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά, 1958, σ. 91-94, ιδιαίτ. σ. 92 εικ. 2.

82. Ορλάνδος, Ναοί Κορινθίας, ιδιαίτ. σ. 60-61.

83. Ο ίδιος, Αι Βλαχέρναι της Ηλείας, ΑΕ 1923, ιδιαίτ. σ. 5-35, σ. 14.

84. Δ. Ευαγγελίδης, Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου, Ηπειρ. Χρον. 6 (1931), σ. 258-276, ιδιαίτ. σ. 261-264.

85. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 3-214, ιδιαίτ. σ. 66-67 και σ. 66 σημ. 1.

86. Μ. Σωτηρίου, Μονή Πετράκη, σ. 126-127.

87. Α. Bon, Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans la Péloponnèse au XIII siècle, Χαρτιστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον, Γ', Αθήναι 1966, σ. 86-93, ιδιαίτ. σ. 87 και ο ίδιος, La Morée Franque, Paris 1969, σ. 585-587, όπου δέχεται χρονολόγηση στον 13ο και στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αι. για τα υπό εξέταση μνημεία στις δύο μελέτες αντίστοιχα.

88. Γ. Προκοπίου, Το καθολικό της μονής Αγίων Αναργύρων Ερμιόνης, Πελοποννησιακά ΙΣΤ' (1985-86), σ. 209-222, ιδιαίτ. σ. 218.

89. Α. Δημοσιεύτος, Τυπολογικά είναι συνδυασμός σύνθετου τετρακίονιου ναού και τρίκλιτης βασιλικής.

90. Ορλάνδος, Ναοί Κορινθίας, σ. 60. Απλός τετράστυλος.

91. Προκοπίου, ό.π., σ. 218.

92. Φρ. Βερσάκης, Βυζαντινοί ναοί της Βορείου Ηπείρου, ΠΑΕ 1914, σ. 243-260, ιδιαίτ. σ. 246 εικ. 3.

93. Ευαγγελίδης, Μνημεία Ηπείρου, σ. 258-274. Ας σημειωθεί ότι από παραδρομή στις αναφορές τους στο θέμα οι Α. Ορλάνδος (Ναοί Κορινθίας, σ. 61, σημ. 2) και Μ. Σωτηρίου (Μονή Πετράκη, σ. 126-127) ομιλούν όχι περί του ναού της Κωνσταντίας αλλά εκείνου της Ουζντίνας, τον οποίο ο Δ. Ευαγγελίδης είχε μαζί με τον πρώτο δημοσιεύσει.

94. Δ. Ευαγγελίδης, Σταυρεπίστεγος εκκλησία παρά τον Αχέρωνα, Πεπραγμένα Θ' Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Α', Αθήναι 1954, σ. 182-183.

95. Α. Δημοσιεύτος.

96. Α. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 41-52, ιδιαίτ. σ. 49.

97. Ορλάνδος, Βλαχέρναι Ηλείας, σ. 14 και εικ. 16, 17. Ο θόλος δεν έχει μορφή ακριβώς τεταρτοκυλινδρική αλλά είναι χαμηλωμένος, και το προς την τοξοστοιχία τμήμα του δεν ακουμπά κάθετα στον τοίχο.

98. G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, II, σ. 181, 204 και σ. 204 σημ. 2 και Cl. Gallas - M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 314 εικ. 275, σ. 344 εικ. 298, σ. 349 εικ. 303, σ. 414 εικ. 388, σ. 427 εικ. 399.

99. Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηρίων της Γορτυνίας, εν Αθήναις 1956.

100. Ν. Ορλάνδος, Καστοριά, σ. 66-67.

101. Τα μνημεία αυτά έχουν συγκεντρώσει ο Δ. Ευαγγελίδης (Μνημεία Ηπείρου, σ. 261-264) και ο Ορλάνδος (Καστοριά, σ. 66 σημ. 1).

102. Φ. Δροσογιάννη, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 206-207 και Μπούρας, Γκλάτσα, σ. 256-257 και 261 σημ. 84).

103. Ορλάνδος, Ναοί Κορινθίας, σ. 62 και Bon, Monuments, σ. 89.

78. Η άποψη για μίμηση στο θέμα αυτό του παλαιότερου ναού από τους μεταγενέστερους έχει εκφρασθεί από την Α. Λούβη-Κίζη κατά

ντων, με μπάζωμα πάνω από το εξωρράχιο των ημικυλινδρικών θόλων των ανατολικών ή ιδιόμορφες αλληλοτομίες θόλων στην κάλυψη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων είτε πιο ριζικά με κάλυψη και των τεσσάρων χώρων με φουρνικά ή σταυροθόλια.

Διάφορες ιδιομορφίες παρατηρούνται στην επίμονη προσπάθεια, πιθανώς για την αποφυγή του παραπάνω προβλήματος, κατά την κάλυψη πολύ επιμήκων γωνιακών διαμερισμάτων με φουρνικά ή σταυροθόλια. Κάποτε, για λόγους ευκολίας ίσως, προτιμώνται αντ' αυτών ημικυλινδρικοί θόλοι ως παραλλαγή όμως του παραπάνω συστήματος και όχι κατά το γνωστό ελλαδικό. Στο πρόβλημα του συνδυασμού των προσόντων

στην διάρθρωση του εσωτερικού χώρου με την αποφυγή δημιουργίας προβλημάτων στην διαμόρφωση των στεγών οδήγησε, φαίνεται, και στην γνωστή κάλυψη των δυτικών διαμερισμάτων με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, για την οποία έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί δυτικές επιδράσεις.

Συμπερασματικά, οι διάφοροι τρόποι καλύψεως των γωνιακών διαμερισμάτων του δικιόνιου τύπου και οι παραλλαγές τους σχετίζονται με μια σειρά εξελίξεων και επιλύσεων, με στοιχεία ενδογενή ή εισαγόμενα διαφόρων προβλημάτων διαρθρώσεων ή μορφολογίας, που αντανακλούν σε πολλά σημεία την ίδια την εξέλιξη της ελλαδικής σχολής συνολικά.

Stavros Mamaloukos

OBSERVATIONS ON THE FORM OF THE CORNER BAYS IN TWO-COLUMNED CROSS-IN-SQUARE CHURCHES IN GREECE

The two-columned type of church widely found in Greece owes its popularity to the size and articulation of the interior space, and to the fact that it derives from the Helladic transitional type. Amongst the features attesting to the relationship between the two types is the way the corner bays are covered with longitudinally orientated barrel vaults, which are a characteristic feature of the "Helladic two-columned" group. That this means of roofing the space continued in use is due to the conservatism of the provincial Helladic School; to the fact that the bays were frequently rectangular in plan; and to the ease of construction of these vaults.

The employment of the roofing system of the transitional type in two-columned churches gave rise to a problem in the articulation of the interior of the naos, arising out of the low ratio of columns to overall height that resulted from it. This problem was solved when, at a relatively late date, domical or cross vaults — a system of Constantinopolitan origin — began to be used above the corner bays. This in turn created a morphological problem, on the exterior: the roofs were now at different levels, a fact which was most obvious from the sides. This weakness in composition provides yet further confirmation that the roofing system was introduced into a type whose form had already crystallized. This

problem was solved either in an *ad hoc* manner, by making use of a filling layer above the extrados of the barrel vaults covering the east bays, and peculiarly intersecting vaults over the west bays; or in a more radical fashion by roofing the four areas with domical or cross vaults.

A number of oddities may be noted during the persistent attempt, probably out of a desire to avoid the above problem, to cover very elongated corner bays with domical or cross vaults. On occasions, barrel vaults are preferred, though used as a variant of the above system, and not according to the familiar Helladic type. The problem of how to exploit its advantages for the articulation of the interior space without creating further problems in the external form of the roofs seems to have led to the familiar system of covering the west bays with half barrel vaults, which have at times been considered to derive from western influences.

In conclusion, the different ways of roofing the corner bays of the two-columned type and its variations are related to a series of developments and solutions, and to either endogenous or imported elements of problems connected with articulation and morphology, which in many ways reflect the general evolution of the Helladic School.